

Lucyna Warda-Radys

Kilka uwag na temat rachunku sumienia dla dzieci

Język - Szkoła - Religia 4, 390-402

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KILKA UWAG NA TEMAT RACHUNKU SUMIENIA DLA DZIECI

Rachunek sumienia to tekst ułatwiający przypomnienie sobie grzechów¹. M. Wojtak wyróżniła trzy płaszczyzny funkcjonowania takiego tekstu²: 1) jako zalecanego wzoru (w oficjalnych dokumentach Kościoła), 2) jako propozycji w różnego typu opracowaniach, 3) jako konkretnych realizacji w modlitewnikach, książeczkach do nabożeństwa, podręcznikach i innych zbiorach. W niniejszym wystąpieniu chciałabym zająć się trzecim typem rachunku sumienia – jego konkretnymi realizacjami. Analizie poddaję jeden z rodzajów rachunków sumienia, wydzielony ze względu na odbiorcę – dziecko. Przedmiotem badań stało się 17 tekstów wybranych z modlitewników, podręczników do religii i katechizmów oraz ze stron internetowych³.

ADRESAT

W wybranych do analizy tekstach informacja o adresacie jest zasygnalizowana:

1. w tytule książki, w której tekst rachunku sumienia się znajduje, np. *Jezus, Maryja, Józef. Modlitewnik i śpiewnik dla dzieci; Przyjdź do Jezusa. Przygotowanie do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej; Przyjdź Panie Jezu. Katechizm dla dzieci przed pierwszą spowiedzią i Komunią świętą;*
2. w tytule kolekcji gatunkowej, np. *Spowiedź dzieci młodszych* i w jej ramach *Rachunek sumienia JMJ 91; Spowiedź dzieci starszych* i tu również segment *Rachunek sumienia JMJ 97;*
3. bezpośrednio w rozbudowanym tytule rachunku sumienia, np. *Rachunek sumienia dla dzieci* IDO 88 (tak również w tekstach zamieszczonych w Internecie).

¹ Por. *Uniwersalny słownik języka polskiego* pod red. S. Dubisza, PWN, Warszawa 2003.

² Zob. M. Wojtak, *Rachunek sumienia – analiza geneologiczna*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś III, Materiały z konferencji* pod red. ks. P. Bortkiewicza, S. Mikołajczaka i M. Rybki, Poznań 2007, s. 289-290.

³ Dokładny wykaz tekstów poddanych analizie znajduje się na końcu artykułu.

Rachunek sumienia jako tekst jest częścią gatunku w formie kolekcji (o względnie stałym składzie elementów) nazywanego *sakramentem pokuty i pojednania*⁴. W modlitewnikach zwykle pojawia się w otoczeniu pozostałych elementów tejże kolekcji (np. modlitw wstępnych i końcowych, fragmentów katechetycznych, aktów żalu i postanowienia poprawy, scenariusza spowiedzi⁵). Może jednak także pojawić się w izolacji, jako autonomiczny tekst – w niektórych podręcznikach, katechizmach (nieraz jako dodatek), coraz częściej także na stronach internetowych. Mimo że analizowane wypowiedzi pochodzą z różnych źródeł, mają określony, rozpoznawalny wzorzec organizacji tekstu. Oto jego elementy:

TYTUŁ

W tytule analizowanych tekstów znajduje się zwykle kanoniczne sformułowanie *rachunek sumienia*. W jednym zbiorze – najstarszym z poddanych analizie – użyto wyrażenia synonimicznego *Przypomnienie sobie grzechów* AS 49. Następnie przedstawiono krótko i zwięźle, jak powinno wyglądać to przypomnienie: kształt ostatniej spowiedzi i rozważenie swojego zachowania w świetle przykazań Bożych i kościelnych. Sformułowanie *Rachunek Sumienia dla dzieci* pojawiło się w tym tekście jako tytuł części, która już konkretnie i wnikliwie pomaga badać swoje sumienie.

Tytuł bywa rozwinięty. W segmencie rozwijającym może się znaleźć:

- wyraźna adnotacja o adresacie w postaci wyrażenia przyimkowego *dla dzieci* (por. wyżej) lub zaimków dzierżawczych *mój, twój* (czyniących tytuł mniej oficjalnym)⁶: np. *Mój rachunek sumienia* PPJ 64; *Twój rachunek sumienia* BZN 164, BSJ 157;
- sygnał wariantywności wypowiedzi w postaci numerowania (*Rachunek sumienia I* PPJ 66, *Rachunek sumienia II* PPJ 69) lub w postaci leksemu *wzór* (*Inne wzory rachunku sumienia dla dzieci starszych WZÓR A* JMJ 119, *WZÓR B* JMJ 125);
- leksem *skrócony*, informujący o zredukowanym kształcie tekstu, zwykle wykorzystywanym przy częstych spowiedziach (*Skrócony rachunek sumienia* MSW 125).

UKŁAD i ORGANIZACJA TEKSTU

Katechizm Kościoła Katolickiego podkreśla, że do przeprowadzenia rachunku sumienia najbardziej nadaje się dekalog oraz nauki zawarte w Kazaniu na

⁴ Por. M. Wojtak, *op. cit.*

⁵ Miejsce rachunku sumienia w strukturze sakramentu pokuty (na podstawie dwóch modlitewników) omawia M. Wojtak, *op. cit.*, s. 292.

⁶ Pośrednio adnotacja taka informuje także o możliwości funkcjonowania realizacji indywidualnych tekstu.

Górze i w pouczeniach apostołskich (Rz 12-15; 1 Kor 12-13; Ga 5; Ef 4-6)⁷. Zebrane teksty rachunków sumienia dla dzieci opierają się, zgodnie z zaleceniami Katechizmu, głównie na przykazaniach Bożych. Czasem pytania dotyczą też przestrzegania przykazań kościelnych, przykazania miłości Boga i bliźniego lub odwołują się do 7 grzechów głównych. Układ taki przemawia do dziecięcego odbiorcy, gdyż przed przystąpieniem do I spowiedzi i Komunii świętej dzieci zapoznawane są z treścią przykazań.

Jedną rzecz różnicuje zawartość rachunków sumienia umieszczonych w książeczkach do nabożeństwa od tych, które znajdują się w podręcznikach i katechizmach. Jest nią obecność w niektórych książeczkach *pytań wstępnych* związanych z poprzednią spowiedzią (np. *Czym na poprzedniej spowiedzi nie zataił grzechu jakiego, już to przez wstyd niewczesny, już bojaźń niesłuszną? Czym nie zapomniał wyznać jakiego grzechu? Czym nie przystąpił do Komunii św. w grzechu lub należynej pobożności? Czym nie zaniedbał dopełnić pokuty? AS 53; Kiedy była moja ostatnia spowiedź? Czy zatailem lub zapomniałem wyznać jakiś grzech ciężki? Czy naprawiłem wyrządzoną szkodę? Czy wypełniłem zadaną pokutę? Czy starałem się czynić coraz więcej dobra? Co chcę zmienić w moim życiu po tej spowiedzi? JMJ 97-98).*

Zagadnienia do rozważenia odwołują się do nauk zawartych w Biblii i skodyfikowanych przez Kościół w rozmaity sposób. Ze względu na kompozycję analizowane teksty rachunków sumienia można podzielić na dwie grupy: teksty o budowie segmentalnej (segment stanowią pytania związane z jednym przykazaniem lub ich grupą) i teksty w formie jednorodnego wyliczenia.

A. Teksty o budowie segmentalnej

Najprostszym sposobem odwołania się do przykazań jest wyrażenie tego wprost. Może to być lakoniczna uwaga umieszczona jako uzupełnienie tytułu. Tak jest np. w tekście internetowym: *Rachunek sumienia dla dzieci / W świetle Dekalogu* (SWJ) i w zbiorze PPJ (s. 66): *Rachunek sumienia I według Bożych przykazań*. W najstarszym z analizowanych modlitewników komunikat przybrał kształt nieco dłuższej wypowiedzi. Napisano: *Następnie rozbieraj dziesięcioro przykazań w ten sposób i dalej umieszczono ponumerowane akapity z pytaniami szczegółowymi*. W podobny sposób odwołuje się ten modlitewnik do grzechów głównych: *Wreszcie przechodź myślą grzechy główne nieobjęte dziesięciorgiem przykazań* (AS).

Jako standardową kompozycję można uznać podział tekstu rachunku sumienia na kilka części sygnowanych graficznie wyróżnionymi powiadomieniami na kształt śródtytułów. Stanowią one podstawę kompozycyjną tekstu. Stałym składnikiem takiego śródtytułu jest cyfra oznaczająca numer przykazania. Ponadto może się w nim znaleźć:

⁷ Por. Katechizm Kościoła Katolickiego 1454.

- a) treść przykazania w formie znanej z dekalogu, np. w SWJ;
- b) leksem *przykazanie* i jego treść w formie znanej z dekalogu, np. w MSW;
- c) leksem *przykazanie* i mniej lub bardziej lakoniczna interpretacja jego treści.

Oto kilka przykładów takiego objaśnienia:

- I Przykazanie *Obowiązki wobec Boga*, II Przykazanie *Oddawanie czci imionom świętym*, III Przykazanie *Poszanowanie dnia świętego*, IV Przykazanie *Cześć i szacunek dla rodziców, przelożonych i starszych*, V Przykazanie *Obowiązki wobec życia i zdrowia*, VI i IX Przykazanie *Szacunek dla ciała*, VII i X Przykazanie *Poszanowanie własności*, VIII Przykazanie *Mówienie prawdy* (IDO, JMJ Wzór B);
- I. *Wiara i modlitwa*, II. *Imiona święte*, III. *Dni święte*, IV. *Rodzice i przełożeni*, V. *Życie i zdrowie*, VI i IX. *Wstydlivość, skromność*, VII i X. *Cudza własność*, VIII. *Prawdomówność i dobre imię bliźniego* (PJ);
- 1 *przykazanie – pacierz*; 2 *przykazanie – imiona święte*, 3 *przykazanie – Msza święta*, 4 *przykazanie – rodzice i przełożeni*, 5 *przykazanie – krzywda i zgorzenie*, 6 i 9 *przykazanie – czystość*, 7 i 10 *przykazanie – cudza własność*, 8 *przykazanie – kłamstwo*, *Inne grzechy* (PRZ).

Warto tu zauważyć, że w formule interpretującej istotę tego samego przykazania może się znaleźć słownictwo neutralne i nazwy wartości (*życie i zdrowie, prawdomówność i dobre imię bliźniego*) lub nazwy cech niepożądanych (*krzywda i zgorzenie, kłamstwo*). Pierwszy typ parafraz, odwołujący się do wartości pozytywnych, wydaje mi się bliższy językowi współczesnego Kościoła i godny polecenia zwłaszcza w wypowiedziach skierowanych do dzieci. Chodzi o to, by pokazać, że przykazania nie tylko piętnują zło, ale na ich podstawie można też pokazać to, co jest dobre i właściwe.

Komunikaty informujące o zawartości kolejnych części mogą przyjmować kształt nieco dłuższych wypowiedzi, charakteryzujących się bardziej wyszukaną stylizacją językową. Oto dwa przykłady:

I przykład – z katechizmu BNO. Na początku każdego segmentu po cyfrze oznaczającej numer przykazania umieszczono apostrofę w formie wołacza *Boże* i interpretację Jego woli w postaci zdania złożonego z konstrukcją *Ty chcesz, abym...* w członie nadrzędnym: I. *Boże, Ty chcesz, abym wierzył w Ciebie, rozmawiał z Tobą, lepiej Ciebie poznawał*, II. (...) *abym szanował imię Twoje*, III. (...) *abym święcił niedziele i święta*, IV. (...) *abym kochał i czcił rodziców oraz szanował przelożonych i starszych, był dobry dla wszystkich w rodzinie*, V. (...) *abym troszczył się o życie i zdrowie własne i innych*, VI. (i IX.) (...) *abym kierował się uczuciem wstydu w myślach, słowach i czynach*, VII. (i X.) *abym starannie wykonywał swoją pracę, abym szanował własność swoją, wspólną i innych*, VIII.

(...) *abym zawsze mówił prawdę i nie mówił źle o bliźnim*. Analogicznie wprowadza się pytania związane z przykazaniami kościelnymi: *Boże, Ty chcesz, abym dobrze czynił w Rodzinie Bożej – Kościele*. Na uwagę zasługuje tu klamra jako technika kompozycyjna, gdyż każdy segment także kończy się apelem skierowanym do Boga (również graficznie wyróżnionym). Tym razem jednak apostrofa odwołuje się do Jego ojcowskich uczuć wobec człowieka: *Ojcze, przebac mi!* Tak zbudowane teksty włączają do rachunku sumienia zarówno elementy katechezy (na wstępie – interpretacja przykazań Bożych), jak i modlitwy⁸. Wykorzystanie ekspresywnych konstrukcji składniowych w tekście okalającym właściwe pytania rachunku sumienia można interpretować jako subtelny zabieg perswazyjny, aktywizujący emocje i budzący zaangażowanie odbiorcy. Należy to ocenić pozytywnie.

II przykład – z modlitewnika ZTJ. Tu tekstowe wyodrębnienie treści przykazania osiągnięto przy pomocy dodatkowego zabiegu graficznego – wyróżnienia czerwonym kolorem czcionki. Oto interpretacja treści przykazań w tym modlitewniku: *I przykazanie każe czcić Boga przez poznawanie Go, modlitwę i dobre uczynki, II przykazanie nakłada obowiązek czci imienia Bożego, III przykazanie (Łącznie z I i II przykazaniem kościelnym) zobowiązuje nas do składania Bogu w dni świąteczne czci publicznej i zabrania ciężkiej, zarobkowej pracy w niedziele i święta (o ile nie jest związana z konieczną służbą społeczną, np. praca w szpitalach, na kolei itp.), IV przykazanie Bóg każe czcić i słuchać rodziców, szanować starszych i przełożonych, V przykazanie broni życia, zdrowia i godności ludzkiej, VII i X przykazanie zabrania kradzieży, niszczenia cudzych rzeczy i każe szanować własność innych, VIII przykazanie nakazuje mówić zawsze i wszędzie prawdę i strzec się kłamstwa*. W tym modlitewniku wyraźnie widoczna jest silna i wręcz natrętna perswazyjność. Obserwujemy tu cechy, które I. Bajerowa wskazała jako charakterystyczne dla języka religijnego sprzed Soboru Watykańskiego II⁹: obecność wyrazów oznaczających silną konieczność wykonania lub zaniechania jakiejś czynności (*każe, nakłada obowiązek, zobowiązuje, nakazuje, zabrania*) i wyrazów określających powszechność zjawiska w czasie i przestrzeni (*zawsze i wszędzie*).

W dwóch najnowszych podręcznikach do nauki religii (BZN i BSJ) rachunek sumienia ma inną strukturę – trójsegmentową. Pytania zostały tam pogrupowane w działach, odwołujących się do przykazania miłości Boga i bliźniego (Mt 22, 37-40) oraz naśladowania Boga (Mt 5, 48). Formuły wprowadzające te pytania (wyróżnione graficznie) mają formę dyrektywy: *Przypomnij sobie przykazanie*

⁸ M. Makuchowska stwierdza, że apostrofa do bóstwa to zdecydowanie najczęstszy sposób rozpoczynania modlitwy (zob. tejże. *Rytualizacja i spontaniczność w języku modlitwy*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 3, 1994).

⁹ I. Bajerowa, *O słownictwie nowego katechizmu*, [w:] *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, pod red. B. Krei, Gdańsk 1999, s. 257-259.

miłości Boga. Przypomnij sobie Nowe Przykazanie Pana Jezusa (w BSJ *Przypomnij sobie przykazanie Jezusa o miłości do ludzi*) lub pytania dopełnienia (o charakterze koncepcyjnym¹⁰): *Jak wypełniasz polecenie Jezusa: Bądźcie doskonali jak Ojciec?*

Jeszcze inny typ segmentacji obserwujemy w modlitewnikach WIO i PPJ. Tu rachunek sumienia podzielony jest na trzy części: *Moje winy wobec Boga* (Przykazanie: I, II, III Boskie i pięć kościelnych) s. 241-244; *Moje winy wobec ludzi* (przykazania od IV do X) s. 244-247; *Moje winy wobec samego siebie* (przykazania od V do X i grzechy główne) s. 247-248 (WIO). Według tego schematu zaleca się też przypomnienie sobie grzechów w *Skróconym rachunku sumienia* z modlitewnika MSW (tu już bez pytań szczegółowych).

B. Teksty w formie wyliczenia

W pięciu źródłach (w modlitewnikach PM i JMJ wzór A, w katechizmach PPJ i PDJ i w tekście dostępnym w Internecie FR) rachunek sumienia przybrał formę swobodnego wyliczenia pytań. Szczegółowa analiza tych pytań prowadzi jednak do wniosku, że i w tym wypadku są one uporządkowane zgodnie z kolejnością problemów podejmowanych w dekalogu. Jako przykład niech posłuży kilka pytań z katechizmu PDJ: *Czy modliłem się rano i wieczorem?*(...) *Czy wymawiałem Imię Boga i Świątych tylko z szacunkiem i w potrzebie?* (...) *Czy punktualnie przychodziłem na Mszę św.?*(...) *Jaki byłem dla rodziców, rodzeństwa, kolegów i koleżanek?* (...) *Czy dbałem o swoje życie i zdrowie?* (...) *Czy moje myśli, słowa i uczynki były skromne?* *Czy szanowałem swoją i cudzą własność?* (...) *Czy mówiłem zawsze prawdę?* Na końcu mogą się też pojawić pytania o unikanie grzechów głównych: *Czy byłem zazdrosny, łakomy, mściwy, pogardzający innymi dziećmi?*

Z punktu widzenia dydaktyki podkreślenie, że pytania, które trzeba uwzględnić przy badaniu swojego sumienia, mają źródło w przykazaniach Bożych i w nauce Kościoła, jest zabiegiem, który należy ocenić pozytywnie. Ludzki nadawca podpira się autorytetem Boga, Jego rozstrzygnięciami na temat tego, co dobre, i tego, co złe, uznaje siłę Ewangelii. Uporządkowany w taki sposób tekst ukazuje też spójność nauki Kościoła.

ŚRODKI JĘZYKOWE I STYLISTYCZNE

Ze względu na modalność w badanych tekstach można wyróżnić dwa typy działań językowych. Mamy teksty oparte wyłącznie na zdaniach pytających i teksty oparte na zdaniach orzekających i pytających.

¹⁰ Semantycznej klasyfikacji pytań dokonała B. Boniecka, *Struktura i funkcja pytań w języku polskim*, Lublin 2000, s. 98-105.

Teksty oparte na zdaniach pytających

Pytania wydają się najbardziej naturalnym i pożądanym sposobem badania sumienia. W analizowanych tekstach spotykamy dwie wersje pytań:

1. pytania w I osobie (strategia rozmowy ze sobą, z własnym sumieniem);
2. pytania w II osobie – ten typ pytań sugeruje, że odpowiedzi domaga się ktoś inny¹¹.

Oba rodzaje pytań z równą częstotliwością pojawiają się w tekstach starszych i nowszych. W modlitewnikach, które proponują kilka wersji rachunku sumienia, występują obok siebie (PPJ, JMJ).

W propozycjach rachunków sumienia przeznaczonych dla dzieci zdecydowanie dominują klasyczne jednoczłonowe pytania o rozstrzygnięcie: *Czy kłąłem?* MSW 121; *Czy zwróciłeś rzecz znalezionej?* JMJ 124; *Czy myślałem o Bogu w czasie modlitwy?* PDJ 217; *Czy modlisz się rano i wieczorem?* BZN 164, *Czy białem kogoś?* PPJ 66; *Czy jesteś koleżeński?* PPJ 71. Pytania tego typu są bardzo konkretne i wymagają wyrazistej odpowiedzi: tak lub nie. Wyjątkowo pojawiają się pytania wieloczłonowe: *Czy pragnąłem coś nieskromnego widzieć..., słyszeć..., czynić?* (PPJ 68) *Czy robisz samodzielnie to, co potrafisz, czy czekasz na rodziców?* BZN 164.

W celu osłabienia kategoryczności, uczynienia interogatywu „grzeczniejszym” i łagodniejszym, wprowadza się do warstwy tematycznej partykułę *nie*¹²: *Czy nie wykonywałaś w niedzielę i święta pracy zabronionej?* ZTJ 320; *Czy obudziwszy się z rana, nie przeżegnałem się i czy pacierza rano i wieczorem nie odmawiałem chętnie i uważnie?* AS 53-54; *Czy nie krzywdzisz kogoś kłamstwem lub obmową?* BZN 164. Tak zadane pytanie wymaga odpowiedzi bardziej złożonej, bo odpowiedź skrócowa jest wieloznaczna (*tak, krzywdzę czy tak, nie krzywdzę?*). Z punktu więc widzenia dziecięcego odbiorcy niepotrzebnie utrudniają rozumienie, komplikują sytuację komunikacyjną. Zresztą nagromadzenie zdań interogatywnych tego typu neutralizuje łagodzący wpływ partykuły *nie*. Czasem może go też niweczyć forma następnego pytania, np. *Czy nie życzysz komuś źle? Komu?* BZN 165. Dobrze się więc dzieje, że konstrukcje takie współcześnie wykorzystywane są sporadycznie, występują głównie w najstarszych tekstach (AS, ZTJ). Trzeba tu jeszcze zauważyć, że pytania z negacją w typie rozmowy ze sobą brzmią nieporadnie (por. wyżej przykład z AS).

Brak kategoryczności stwierdzeń nadawcy, jego niepewność co do formułowanych sądów może też sygnalizować partykuła wątpliwa *może*. Wprowadza ona

¹¹ Problem nadawcy i odbiorcy w tekstach religijnych jest skomplikowany. Ze względu na ograniczenia objętości tekstu, trudno go podjąć w tym miejscu.

¹² Por. M. Danielewiczowa, *O negacji w zdaniach pytajnych*, [w:] *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*, pod red. R. Grzegorzczkovej i Z. Zaron, Warszawa 1997, s. 42-45.

zastrzeżenie: 'zdaję sobie sprawę, że nie musiałeś tego robić'¹³. W analizowanych tekstach częstka *może* nie stoi obok partykuły *czy*, lecz ją zastępuje. Ze zjawiskiem tym mamy do czynienia w modlitewniku ZTJ: *Może się gniewasz na kogo... nie chcesz przebaczyć? Może gorszyłeś innych słowem lub czynem? Może szkodziłeś własnemu zdrowiu przez picie alkoholu, lub palenie papierosów* (s. 323). Łagodzący wpływ partykuły *może* również zostaje zatarty przez nagromadzenie konstrukcji o analogicznej budowie.

W niektórych kontekstach zdania tego typu wchodzą w skład kompleksów pytajnych. Tworzenie takich struktur wynika „z chęci bycia możliwie dobrze zrozumianym przez odbiorcę oraz z potrzeby ułatwienia partnerowi komunikacji sformułowania kwestii”¹⁴. Dopowiedzenia sugerują możliwą odpowiedź: *Jaki jesteś dla swych rodziców?... Może jesteś nieposłuszny i zuchwały? Może odpowiadałeś im lekceważąco, denerwowałeś ich i gniewałeś?* ZTJ 322. *Jaki jestem dla rodziców? Czy jestem im posłuszny?* PPJ 64. Także pytania o dopełnienie mogą wchodzić w skład kompleksów pytajnych: *Kogo w życiu słuchasz najbardziej: Boga? Rodziców? Dobrych kolegów i koleżanek? Nauczycieli? Babci i dziadka? A może najbardziej słuchasz siebie: co ci przyjdzie do głowy, to robisz? A może reklam w telewizji?* BZN 164; *Czy kradłem(am): w domu? poza domem? co? komu? ile razy?* IDO 92. Z punktu widzenia pragmatyki pytania te należy zaliczyć do protokołarnych – wyrażają prośbę o zidentyfikowanie czegoś¹⁵. W jednym kompleksie mogą się znaleźć różne typy pytań: *Czy nie życzysz komuś źle? Komu? Może masz ochotę zemścić się na kimś? Dlaczego?* BZN 165. Taki przekaz jest bardziej dynamiczny, unika monotonii, chroni przed rutyną.

Do cech charakterystycznych rachunku sumienia M. Wojtak zaliczyła pytania z uzasadnieniem¹⁶. Twory tego typu sporadycznie pojawiają się także w tekstach przeznaczonych dla dzieci: *Czy potrafisz przebaczyć wielkodusznie innym tak, jak Bóg przebacza tobie?* BZN 165; *Czy kochasz Ojczyznę jak matkę, która dała ci swoją ziemię, wykarmiła, nauczyła cię swojej mowy, dała ci bogatą historię i tylu wielkich braci?* PM 45; [Jezu] *Ty mnie kochasz. Jak ja Kocham Ciebie?* PPJ 64.

Również sporadycznie, w nowszych tekstach pojawiają się wypowiedzenia presuponujące pytania¹⁷: *Opowiedz Bogu, kiedy i jak nie słuchasz tych, których należy słuchać. Spróbuj powiedzieć o swoim zachowaniu Panu Jezusowi.* BZN 164, *Zastanów się, kiedy twoje słowa sprawiły komuś przykrość. Przypomnij sobie sytuacje, w których nie mówisz prawdy.* BSJ 158. Zwykle pojawiają się one po serii pytań szczegółowych związanych z jakimś zagadnieniem i mają zachęcić dziecko do podsumowania, zapanowania nad wielością faktów i ocen.

¹³ Tamże, s. 43.

¹⁴ B. Boniecka, *op. cit.*, s. 187

¹⁵ Tamże, s. 99.

¹⁶ M. Wojtak, *op. cit.*, s. 297.

¹⁷ B. Boniecka, *op. cit.*, s.104.

B. Teksty oparte na zdaniach orzekających i pytających

Tu również można wyróżnić dwa typy tekstów.

Typ I – Penitent otrzymuje gotowy wzorzec, z którego ma wybrać odpowiednie treści i czasem je uzupełnić. Pomocą w uzupełnieniu są lapidarne pytania dopełnienia zredukowane do wyrazów pytajnych (datum quaestionis zawarte jest bowiem w zdaniu oznajmującym). Mogą to być pytania o przyczynę, o cel działania, o warunki i okoliczności lub o ilość¹⁸. Tekst taki przypomina kwestionariusz do wypełnienia, wymaga najmniejszej aktywności.

Przyjrzyjmy się takiemu tekstowi (WIO): *Opuszczałem pacierz rano... wieczorem... (jak często? dlaczego?) Moje codzienne paciery odmawiałem bezmyślnie... w pośpiechu... Przeszkadzałem innym w modlitwie...*

Nie chodziłem na lekcje religii (z powodu?) Opuszczałem lekcje religii... (ile razy?)... (z powodu?) Spóźniałem się z własnej winy na lekcje religii...s. 241-242;

Nie odrabiałem lekcji... odrabiałem lekcje bardzo niedbale i pobieżnie... s. 244;

Bilem... przezywałem kolegów (koleżanki)... (ile razy?) mściłem się... Zachowywałem się po chuligańsku... (gdzie? ile razy?) Wyśmiewałem się z ludzi starszych i kalek... Byłem złośliwy i nieuprzejmy (wobec kogo?) s. 245.

Typ II – W niektórych modlitewnikach po serii pytań wkomponowane są fragmenty w formie zdań oznajmujących i rozkazujących o funkcji perswazyjnej i parenetycznej. Jest to zgodne z zasadą: *Nie tylko trzeba się strzec złego, ale przede wszystkim czynić dobrze* (ZTJ 319) W mszaliku ZTJ są to wyrażenie sformułowane sądy, rady, zalecenia i ostrzeżenia. Dominuje w nich ton rzeczowy i oficjalny (*Jednym z twoich najważniejszych obowiązków jest nauka i praca nad sobą. (...) o odpowiedzialności przed Bogiem, własnym sumieniem, rodziną i społeczeństwem, ...to grzech zniewagi P. Boga i dowód braku kultury, która odnosi się z szacunkiem do rzeczy świętych* s. 319). Uwidacznia się w nich natarczywa dyrektywność stylu: bezpośrednie wezwania do pożądaných zachowań i postaw, wyrażane formą 2 osoby l. poj. trybu rozkazującego (*bądź dobry, okazuj, unikaj, nie pozuj*), niekiedy wzmocnione jeszcze leksemami podkreślającymi kategorię wypowiedzi (*bądź koniecznie, nigdy nie wolno ci*). Nawet fragmenty informujące o konsekwencjach zachowań niepożądanych wprowadzane są za pomocą takich form: *pamiętaj, że..., wiedz, że...* Ich ton jest pełen natrętnego moralizatorstwa (*masz wielki obowiązek*). Pojawiają się ponadto ostrzeżenia informujące dobitnie o konsekwencjach nieprzestrzegania przykazań (zarówno w życiu doczesnym, jak i przyszłym): *ściągasz na siebie karę Bożą; Stwórca upomni się o ich krzywdę, nie ujdzie ci to bezkarnie, (...) będziesz ciężarem dla siebie i dla innych i odpowiesz przed Bogiem*. Niektóre z nich są wyróżnione czerwoną czcionką, co jeszcze podkreśla ich rangę.

¹⁸ Podział pytań ze względu na treść przedstawił S. Racinowski, *Pytanie i odpowiedź*, Warszawa 1967, s. 89.

Oto kilka przykładów:

Do przykazania III – *Pamiętaj, że Msza św. dla katolika jest obowiązkiem, którego nie wolno zaniedbywać. / Jeśli masz iść na wycieczkę, czy na jakieś zawody sportowe – bądź koniecznie na Mszy porannej lub wieczornej.*

IV – *Pamiętaj, że obrażając i martwiąc swych rodziców – ściągasz na siebie karę Bożą.*

V – *Wiedz, że nikotyna bywa często przyczyną raka płuc, krtani i innych ciężkich chorób; szczególnie jest szkodliwa dla młodych organizmów, zwłaszcza dziewcząt. Nie pozuj w ten sposób „na dorosłego”, bo to niemądre, grzech i niszczenie zdrowia. I dalej po serii pytań: Pamiętaj, że są one [zwierzęta – przyp. mój] również stworzeniami Bożymi, służą człowiekowi i spełniają powierzone sobie zadania. Stwórca upomni się o ich krzywdę. Bądź dobry dla naszych skrzydlatych i czworonożnych „bliźnich”. Okazuj im serce, np. zimową porą dokarmiaj ptaszki, wiewiórki itp.*

VI i IX – *Unikaj złego towarzystwa, zwłaszcza wykojezonych wyrostków, walęsających się bez celu i wyrządzających różne szkody społeczne (chuliganstwo). / Nie poddawaj się lenistwu, które sprzyja nieskromnym myślom i popycha do niemoralnych czynów. / Aby zachować czystość, przystępuj jak najczęściej do sakramentu pokuty i Komunii św., uprawiaj sport i ćwiczenia gimnastyczne oraz pracę fizycznie.*

VII i X – *Masz obowiązek zwrócić ją [rzecz znalezioną] właścicielowi, a jeśli go nie znasz – odnieś ją do kościoła, lub do jakiegoś urzędu (milicja, gmina, redakcja itp.).*

Jakże inną formę językową przybierają fragmenty parenetyczne w nowszych modlitewnikach. Jako przykład niech posłuży wariant rachunku sumienia dla dzieci starszych z popularnego modlitewnika JMJ. Po wyliczeniu pytań związanych z danym przykazaniem znajduje się część zatytułowana *Postanowienia*. Perswazja jest tu oczywiście obecna, ale ma charakter zdecydowanie bardziej stonowany. Przede wszystkim łagodzi ją użycie form I. os. I. poj. trybu orzekającego: *Będę się bawić ze wszystkimi.* s. 102, *Będę się często uśmiechać do bliźnich, sprawiać im radość.* s. 103. Pojawiają się takie sformułowania jak *postaram się, będę się starać, o ile to możliwe, jeśli umiem*. Na złagodzenie tonu perswazji wpływa też przytoczenie argumentów popierających słuszność postulowanej postawy: *Z szacunkiem i dobrocią będę traktował koleżanki i kolegów, gdyż zostaną kiedyś matkami i ojcami.* s. 104. Zwraca też uwagę, że w tych postanowieniach nie ma opisu tego, czego nie będzie robił, a tylko wskazywanie zachowań pożądanych. Jako jedyny wyjątek od tej reguły można wskazać zdanie: *Każdy spór rozstrzygnę nie przy pomocy bicia, lecz przez rozmowę.* s. 103.

Jadwiga Sambor, podejmując próbę opisu języka kazań, stwierdziła, że słownictwo w języku kazań powinno być „możliwie neutralne stylistycznie, nienacechowane, nie zatrzymujące na sobie uwagi słuchacza, który dzięki temu może

baczniej wmyśleć się w treść¹⁹. To samo można stwierdzić w odniesieniu do języka rachunku sumienia. Analizowane teksty zdają się tych zaleceń przestrzegać, choć zdarzają się odstępstwa. Można spotkać słownictwo zbyt odświętne: *Czy masz szacunek dla wszystkiego, co polskie?* PM 45, podniosłe i sentymentalne: *Czy kochasz Ojczyznę jak matkę, która dała ci swoją ziemię, wykarmiła, nauczyła cię swojej mowy, dała ci bogatą historię i tylu wielkich braci?* PM 45; *Czy uczę się pilnie, aby w przyszłości dobrze służyć Ojczyźnie?* IDO 90; *Czy wiesz, że nie żyjesz sam i tylko dla siebie?* PPJ 70; *Czy pamiętasz, że ciało człowieka jest świątynią Ducha Świętego?* PM 46; *Czy twój zeszyt do religii jest znakiem Twojej wiary?* PM 44 (jak dziecko ma to ocenić?). Niekiedy może być ono dla dzieci niezrozumiałe: *Czy szanowałem osoby poświęcone Bogu?* PJ 10; *Czy cieszysz się i chlubisz z tego, że należysz do Kościoła?* PM 44.

Często pytania są zbyt ogólnikowe i abstrakcyjne. Zarzut ten dotyczy zwłaszcza tekstów najnowszych. Oto przykłady: *Czy szanujesz wstydlivość swoją i innych?* BZN 164; *Czy potrafisz bronić innych przed zgorzeniem?* PM 46²⁰; *Czy dzielisz się radością z innymi?* BZN 164; *Jak dzielisz się radością (uśmiechem) z innymi?* BSJ 158; *Czy pomagasz im [rodzicom] odpocząć?* PM 45; *Czy dbasz o kształtowanie swojej wyobraźni?* PM 46; *Co robisz, aby być blisko Boga?* BSJ 157; *Czy szanujesz wszystkie stworzenia?* BSJ 158. W tekstach starszych często pojawiają się pytania zbyt konkretne i szczegółowe: *Czy nie powtarzałem „Jak Boga kocham” lub innymi słowy nie znieważałem imienia lub rzeczy Bożej, albo też Świętych Pańskich?* AS 52-53; *Czy nie okazywałem swojego niezadowolenia przez stukanie, trzaskanie drzwiami, rzucanie przedmiotów, znajdujących się pod ręką?* AS 57; oficjalne i urzędowe: *Czy korzystając z pojazdów mechanicznych (rower, motocykl), przestrzegałeś przepisów drogowych?* ZTJ 323. Razi zwłaszcza zestawienie pytań jednego i drugiego typu obok siebie: *Czy byłem leniwy (ile mam dwojek)?* PJ 12.

Formuły pytań czasem każą dziecku orzekać o rzeczach, których może się tylko domyślać: *Czy Pan Bóg jest zadowolony z moich rozmów?* PJ 12; *Czy w czasie zabawy wszystkim jest z tobą dobrze?* BZN 165; *Czy inni patrząc na ciebie, poznają, że jesteś dzieckiem Boga?* PM 44. Niektóre pytania dotyczą tego, co dziecko dostrzega, wie i umie, a nie tego, czy zgodnie z tym postępuje: *Czy potrafisz ustąpić w czasie kłótni?* BZN 165; *Czy zauważasz znaki ostrzegawcze, tablice z zakazami? Czy umiesz słuchać innych, czy umiesz mądrze i grzecznie pytać?* PM 46; *Czy umiesz być im [nauczycielom] wdzięczny? Czy gotów jesteś im pomagać?* PM 45.

¹⁹ J. Sambor, *O języku współczesnych kazań polskich. Próba opisu*, [w:] *O języku religijnym*, pod red. M. Karpluk, Jadwigi Sambor, Lublin 1988, s. 51.

²⁰ Trzeba zauważyć, że szczególnie dużą trudność sprawia badanie dziecięcego sumienia pod kątem przykazania 6 i 9.

W tekstach rachunków sumienia pojawiły się wyrazy używane w języku potocznym, związane z realiami danego okresu historycznego. Wraz ze zmianą warunków życia zmienia się i słownictwo, i „wykaz grzechów”: *Czy nie byłem dla kolegów nieużyty? AS 52; Może chodziłeś wbrew woli rodziców „na telewizor”?, Może wskakiwałeś w biegu do tramwaju, autobusu, lub „czepiałeś” się ich? Może narażałeś własne lub cudze życie, biorąc do rąk i bawiąc się znalezionymi pociskami z czasów wojny? ZTJ.*

Analiza tekstów rachunków sumienia prowadzi do wniosku, że kategoria wiekowa adresata niewątpliwie wpływa na wybór pewnych treści²¹ i wyraźnie widoczne są próby ich dostosowania do możliwości percepcyjnych dziecka (także na poziomie doboru środków językowych). Nie ma jednak jednego dobrego wzoru rachunku sumienia dla dzieci. Analizowane teksty w różny sposób dążą do tego, by tekst był dla młodego odbiorcy zrozumiały, miał prostą i przystępną formę, aktywizował, zachęcał do myślenia i motywował do podejmowania proponowanych działań. Zdarzają się przy tym pewne potknięcia.

Mimo że wszystkie objęte badaniami teksty powstały w XX wieku (najstarszy pochodzi z roku 1933), da się zauważyć ewolucję w ich budowie i kształcie językowym i stylistycznym. Widać zmiany, które dokonały się ogólnie w języku religijnym (zwłaszcza po Soborze Watykańskim II), akcentującym raczej pozytywne niż negatywne aspekty chrześcijaństwa – na tyle, na ile jest to możliwe przy przypominaniu sobie grzechów.

Wykaz skrótów tekstów wykorzystanych do analizy:

Książeczki do nabożeństwa i modlitewniki:

AS – *Anioł Stróż. Skarbczyk modlitewny dla młodzieży i dzieci płci obojga.* Wydanie najnowsze [b. r. i m. w.]; imprimatur 18.10.1933;

IDO – *Idę do Ojca* [b. r. i m. w.]; imprimatur 27.01.1989;

JMJ – *Jezus, Maryja, Józef. Modlitewnik i śpiewnik dla dzieci*, oprac. o. W. Stępień, Częstochowa 1995; nihil obstat 18.02.1995 (ten modlitewnik ma 4 wersje: dla dzieci, dla dorosłych, dla osób starszych (większy druk), obrzędy sakramentów) (tu wzór B= PM);

MW – *Módlmy się wszyscy. Książka do nabożeństwa dla dorosłych, dzieci i młodzieży*, wyd. XVII (wg nowej liturgii) Warszawa 1974; Za pozwoleniem władzy duchownej 5.05.1952;

²¹ Por. wypowiedź na ten temat ks. S. Hołodoka (<http://www.bialystok.opoka.org.pl/czas/arch23/art/sakr.htm>): „Nie jest dobrze, gdy dorośli posługują się książeczkami do nabożeństwa swoich dzieci od I Komunii św. Inna jest problematyka życia dziecka, jego obowiązków; inne obowiązki ma człowiek dorosły. Jeżeli korzystamy z książeczki do nabożeństwa, niech będzie to tekst odpowiedni do naszego wieku. Warto wiedzieć, że dość dużo publikuje się wzorów rachunku sumienia dla dzieci, młodzieży i dorosłych, z czego można skorzystać”.

PM – Ksiądz Tymoteusz, *Panie mój*, Łódź 2007, wyd. XVIII uzupełnione; imprim. 6.11.1992;

PPJ – *Przyjdź Panie Jezu. Pamiątka Pierwszej Komunii świętej*, opr. ks. S. Groń SJ, ks. J. Gruszka SJ, ks. J. L. Kontkowski SJ, ks. S. Obirek SJ, ks. J. Sermak SJ, wyd. II Kraków 2004; imprimatur 23.03.2000;

WIO – *W Imię Ojca i Syna i Ducha Świętego. Modlitewnik dla dzieci i młodzieży*, wyd. XVI, Warszawa 1982 (wolno drukować 14.11.1965);

ZTJ – Ks. S. Tworowski, *Z Tobą Jezu. Mały mszalik*, wyd. VIII wg nowej liturgii, Warszawa 1971; (imprimatur 2 VII 1965);

Podręczniki i wydawnictwa katechizmowe:

BNO – *Bóg naszym Ojcem*, oprac. Księża Archidiecezji Poznańskiej, wyd. XVII, Poznań 1994;

BSJ – *Bliscy Sercu Jezusa 2. Podręcznik do religii dla klasy II szkoły podstawowej*, Kraków 2003, wznowienie 2005;

BZN – *Bóg z nami. Podręcznik do religii dla kl. II*, Warszawa, Kraków 1999, wyd. III nowe (I wyd. 1970);

PDJ – *Przyjdź do Jezusa. Przygotowanie do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej*, Płock 1987, wyd. XIV, nihil obstat 4.09.1970;

PJ – *Przyjdź Jezu. Ilustrowany mały katechizm. Przygotowanie do pierwszej Spowiedzi i Komunii Świętej*, wyd. XV, Olsztyn 1988;

PPJK – Ks. E. Materski, S. N. Hekker, *Przyjdź Panie Jezu. Katechizm dla dzieci przed pierwszą spowiedzią i Komunią świętą*, Warszawa 1972 (imprim. 27.06.1972);

W Internecie:

PRZ – <http://przyjazn.alleluja.pl/tekst.php?numer=28720>

FR – <http://www.kleszcz.franciszkanie.pl/strona/rachunek.htm>

SWJ – http://www.swjozef.aplus.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=51&Itemid=43